

Odnos samoodređenja i socijalnih veština kod osoba s lakom i umerenom intelektualnom ometenošću

Marija M. Cvijetić^a, Svetlana S. Kaljača^b, Nenad P. Glumbić^b

^a Univerzitet u Novom Sadu – Pedagoški fakultet u Somboru, Sombor, Srbija

^b Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, Srbija

Uvod: Samoodređenje osoba sa intelektualnom ometenošću poslednjih decenija predstavlja predmet velikog broja inostranih studija, dok je u našoj sredini ta tema nedovoljno istražena. Studije ukazuju da na ispoljavanje samoodređenog ponašanja mogu uticati različiti personalni činioci, među kojima su i socijalne veštine. *Cilj:* Cilj ovog istraživanja bilo je utvrđivanje značajnosti povezanosti između nivoa razvijenosti samoodređenja kod osoba s lakom i umerenom intelektualnom ometenošću i njihovih socijalnih veština. *Metode:* Uzorak je činilo 128 ispitanika s lakom i umerenom intelektualnom ometenošću, oba pola, starosti od 21 do 58 godina ($AS = 33.77$, $SD = 9.27$). Samoodređenje je ispitano primenom Skale samoodređenja, dok su podaci o socijalnim veštinama prikupljeni primenom tri podskale (domen Socijalizacija) Vinelandove skale adaptivnog ponašanja. *Rezultati:* Rezultati su pokazali da osobe s lakom intelektualnom ometenošću imaju statistički značajno viši ukupan nivo samoodređenja i socijalnih veština, u poređenju sa osobama s umerenom intelektualnom ometenošću. Statistički značajna povezanost između nivoa samoodređenja i nivoa socijalnih veština, posmatrana kroz ukupne skorove na primenjenim instrumentima, utvrđena je za poduzorak osoba s umerenom intelektualnom ometenošću, ali ne i za poduzorak osoba s lakom intelektualnom ometenošću. Utvrđeni obrasci povezanosti između pojedinih komponenata samoodređenja i domena socijalnih veština ukazali su na specifičnosti veze između ova dva koncepta za svaki od poduzoraka. *Zaključak:* Dobijeni rezultati upućuju na potrebu za detaljnim istraživanjem nivoa i profila samoodređenja i socijalnih veština kod osoba s različitim nivoom težine intelektualne ometenosti, kao i za pažljivim tumačenjem povezanosti ispitivanih varijabli.

Cljučne reči: samoodređenje, osobe s lakom intelektualnom ometenošću, osobe s umerenom intelektualnom ometenošću, socijalne veštine, izbor

Korespondencija: Marija Cvijetić, marija.cvijetic@pef.uns.ac.rs

Napomena: Rad je nastao kao rezultat istraživanja na projektima „Socijalna participacija osoba sa intelektualnom ometenošću” (br. 179017) i „Evaluacija tretmana stečenih poremećaja govora i jezika” (br. 179068), koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

Samoodređenje predstavlja kompleksan konstrukt koji obuhvata znanja i veštine različitog tipa, kao i stavove koje osoba ima i koristi za usmeravanje svojih akcija ka željenom cilju (Field et al., 1998). Pojedinaac ispoljava usvojenost samoodređenja preko različitih manifestacija u ponašanju, kao što su: postavljanje ciljeva, evaluacija ostvarenosti ličnih ciljeva, biranje između više opcija, donošenje odluka, samozastupanje, rešavanje problema (Wehmeyer & Schalock, 2001). Jedna od najčešće navođenih teorija samoodređenja, u kontekstu populacije osoba s ometenošću, jeste Funkcionalna teorija samoodređenja Majkla Vemajera (Wehmeyer, 1999). Prema ovoj teoriji postoje četiri ključne komponente koje karakterišu samoodređeno ponašanje: autonomija, samoregulacija, psihološka osnaženost i samorealizacija. Dakle, ponašanje se može smatrati samoodređenim ukoliko osoba postupa nezavisno prilikom regulisanja sopstvenog ponašanja, iniciranja aktivnosti, reagovanja na događaje u psihološki osnaženom maniru i generalno postupa u skladu s optimalnim nivoom svesti o sopstvenim mogućnostima i potencijalima (Wehmeyer & Schalock, 2001).

Tokom proteklih decenija primećuje se porast interesovanja istraživača za samoodređenje osoba s intelektualnom ometenošću (IO). Ovaj trend može se, pre svega, dovesti u vezu s promenama u odnosu prema ovoj populaciji (principi socijalnog modela ometenosti), u okviru politike deinsitucionalizacije, pokreta za nezavisno stanovanje (DeJong, 1979), orijentacije ka socijalnoj podršci (Schalock et al., 2008) i jačanja koncepta samozastupanja (Pennell, 2001). Većina studija dostupnih u literaturi ukazuje da osobe sa IO imaju nizak nivo samoodređenja (Carter et al., 2010; Seong et al., 2015). Rane studije pokazale su da osobe sa IO, u poređenju s osobama tipične populacije (TP), imaju manje kontrole nad aktivnostima i događajima u svakodnevnom životu. One imaju manje samostalnosti u vršenju izbora, kao i manje dostupnosti raznovrsnih opcija u vezi sa važnim životnim pitanjima, poput izbora načina i mesta stanovanja, kao i osoba s kojima će deliti stambeni prostor, ali i autonomnog donošenja odluka koje se odnose na odabir radnih ili okupacionih aktivnosti u kojima će se angažovati (Wehmeyer & Metzler, 1995). Takođe se navodi da je kod ovih osoba prisutno i niže poverenje u sopstvenu efikasnost i češći spoljašnji lokus kontrole (Wehmeyer & Palmer, 1997). Slično nalazima ranih studija, novija istraživanja u ovoj oblasti ukazuju da osobe sa IO u manjoj meri postupaju na osnovu sopstvenih želja, da imaju niži nivo autonomije u ponašanju, manje efikasnu samoregulaciju, niže poverenje u sopstvene sposobnosti i manje pozitivna očekivanja u vezi s akcijama koje preduzimaju, u odnosu na osobe TP (Garrels & Granlund, 2018; Mumbardó-Adam et al., 2017; Shogren, Shaw, et al., 2018). Pored relativno niskog nivoa razvijenosti samoodređenja, istraživači ukazuju i na prisustvo određenih specifičnosti u profilu samoodređenog ponašanja (razlike u nivou razvijenosti bazičnih komponenti samoodređenja)

osoba sa IO, u odnosu na grupe ispitanika s drugim tipovima ometenosti, kao što su: smetnje u učenju, emocionalni poremećaji, govorno-jezički poremećaji, senzorni poremećaji, poremećaj spektra autizma (Chou et al., 2017; Shogren et al., 2014). Na primer, utvrđeno je da učenici sa IO imaju značajno viši nivo autonomije u odnosu na učenike s poremećajima spektra autizma, a značajno nižu psihološku osnaženost, samoregulaciju i samorealizaciju u odnosu na učenike sa smetnjama u učenju (Chou et al., 2017). U istraživanjima samoodređenja osoba sa IO često izostaje poređenje rezultata osoba s različitim nivoom teškoća u mentalnom razvoju ili detaljna analiza odnosa razvijenosti pojedinih komponenti samoodređenja, zbog čega u literaturi nedostaju podaci o profilu samoodređenog ponašanja kod osoba s različitim nivoom IO.

Budući da je utvrđeno da viši nivo samoodređenja utiče na bolje ishode u različitim oblastima života odraslih osoba sa IO (Martorell et al., 2008; Wehmeyer & Palmer, 2003), ne čudi ujednačen stav autora više studija da ovaj fenomen predstavlja važan indikator kvaliteta njihovog života (Carter et al., 2013; Nota et al., 2007). Zbog toga bi se moglo smatrati i preporučiti da je podsticanje razvoja samoodređenja važan cilj rehabilitacije ove populacije.

Jedan od personalnih činilaca, koji se u literaturi dovodi u vezu s razvojem i praktikovanjem samoodređenja u ponašanju kod osoba sa IO, jesu socijalne veštine. Ova grupa veština obuhvata kognitivne i bihevioralne veštine, koje su potrebne za ostvarivanje pozitivnih kratkoročnih i dugoročnih ishoda socijalnih interakcija (Spence et al., 1999). Osobe sa IO karakteriše deficit socijalnih veština, koji se, između ostalog, manifestuje u oblasti interpersonalne komunikacije, sklapanja prijateljstava, socijalnog rasuđivanja, empatije i razumevanja misli, osećanja i iskustava drugih osoba (American Psychiatric Association, 2013). Utvrđeno je i da prisustvo pridruženih poremećaja ograničava razvoj socijalizacije ove populacije (Smith & Matson, 2010), jer problematični oblici ponašanja, poput disruptivnog, antisocijalnog i iritantnog ponašanja doprinose nižem nivou usvojenosti socijalnih adaptivnih veština, posebno u domenu lične i socijalne odgovornosti (Buha i sar., 2009). Kada je reč o odnosu nivoa težine IO i socijalnih veština, istraživanja ukazuju da osobe s lakom IO (LIO) imaju bolje interpersonalne veštine, veštine korišćenja slobodnog vremena i veštine prilagođavanja od osoba s umerenom IO (UIO) (De Bildt et al., 2005; Đorđević, 2016; Kaljača i sar., 2014).

Dokaze u prilog značajne uloge socijalnih veština za razvijenost samoodređenja odraslih osoba sa IO daju Nota i saradnici (Nota et al., 2007). Oni su utvrdili da su bolje bazične socijalne veštine prediktor višeg nivoa samoodređenog ponašanja u domenu izražavanja želja, učestvovanja u različitim svakodnevnim aktivnostima i vršenja izbora na osnovu sopstvenih preferencija. Pored toga, bolje veštine upravljanja socijalnim interakcijama bile su prediktor višeg nivoa samoodređenja u oblasti izražavanja sopstvenog mišljenja i osećanja. O važnosti socijalnih veština za samoodređenje govore i rezultati studije kojom

su obuhvaćeni adolescenti sa IO, motoričkim poremećajima i poremećajem spektra autizma. Utvrđeno je da socijalne veštine, ali i problematični oblici ponašanja, predstavljaju prediktore nivoa razvijenosti samoodređenja kod ovih grupa adolescenata (Carter et al., 2009). Autori su dobijeni rezultat objasnili pretpostavkom da viši kvalitet socijalne kompetencije omogućava efikasnije korišćenje podrške drugih osoba za prepoznavanje sopstvenih interesovanja, odabir ciljeva, planiranje i sprovođenje potrebnih koraka ka ostvarivanju tih ciljeva, praćenje napretka i prilagođavanje akcija, kada je to potrebno. Voker i saradnici (Walker et al., 2011) navode da socijalna efikasnost predstavlja jedan od oblika socijalnog ponašanja koji imaju ulogu medijatora u poboljšanju samoodređenja. Pod socijalnom efikasnošću oni podrazumevaju kapacitet osobe da primenjuje poželjne oblike ponašanja, socijalne veštine i strategije, u cilju sklapanja prijateljstava, pristupa određenim društvenim grupama, organizovanja i upravljanja aktivnostima u svakodnevnom životu i unapređenja kvaliteta života. S druge strane, izraženiji deficit u oblasti socijalnih veština umanjuje sposobnost pojedinca da izbore koje vrši i akcije koje preduzima uskladi sa svojim željama i uverenjima (Carter et al., 2010). Utvrđeno je da su socijalno kompetentniji učenici sa IO imali značajno bolji opšti uspeh na Skali samoodređenja, ali i više prosečne skorove u domenima autonomije i samorealizacije (Shogren, Wehmeyer, et al., 2018).

Cilj

Cilj ovog istraživanja bilo je utvrđivanje značajnosti povezanosti između nivoa razvijenosti samoodređenja kod osoba sa LIO i UIO i njihovih socijalnih veština.

Metode

Uzorak

Uzorkom je bilo obuhvaćeno 128 osoba s dijagnozom LIO i UIO, odraslog doba. Raspon uzrasta ispitanika bio je od 21 do 58 godina ($AS = 33.77$, $SD = 9.27$). Struktura uzorka u odnosu na pol i nivo intelektualnog funkcionisanja ispitanika data je u Tabeli 1.

Tabela 1

Distribucija uzorka u odnosu na socio-demografske karakteristike

Varijabla	Kategorije	N	%
Pol	Muški	68	53.1
	Ženski	60	46.9
Nivo intelektualnog razvoja	LIO	41	32.0
	UIO	87	68.0

S obzirom na to da je uzorak podeljen na dva poduzorka, formirana prema nivou intelektualnog funkcionisanja, upoređena je struktura ovih poduzoraka u odnosu na pol i starosno doba.

Primenom hi-kvadrat testa za nezavisne uzorke sa korekcijom prema Jeitsu utvrđeno je da nema statistički značajnih razlika u polnoj strukturi poduzoraka formiranih prema nivou IO ($\chi^2 = 1.55$, $df = 1$, $p = .213$).

Ujednačenost poduzoraka formiranih prema nivou IO ispitana je i u odnosu na starosno doba, tako što je putem t-testa za nezavisne uzorke upoređena prosečna starost ispitanika iz dva poduzorka. Na osnovu primenjenog t-testa došli smo do zaključka da ne postoje statistički značajne razlike u odnosu na starost ispitanika sa LIO i UIO ($t = -1.44$, $df = 126$; $p = .153$).

Instrumenti i procedura

Skala samoodređenja

Procena nivoa razvijenosti samoodređenja izvršena je pomoću Skale samoodređenja (*The Arc's Self-determination Scale*; Wehmeyer & Kelchner, 1995), verzijom za odrasle osobe. Skala se sastoji iz 72 stavke, grupisane u četiri podskale, koje odražavaju bazične karakteristike samoodređenog ponašanja. Podskala Autonomija (32 stavke) koristi se za ispitivanje nezavisnosti osobe u svakodnevnom životu (lična nega i održavanje domaćinstva, interakcija s okruženjem) i stepena u kome ona postupa na bazi sopstvenih interesovanja, vrednosti, uverenja i sposobnosti u različitim oblastima života (rekreacija i slobodno vreme, uključivanje u zajednicu, usmerenje nakon školovanja i lično izražavanje). Podskala Samoregulacija (devet stavki) sastoji se iz dva dela: u prvom delu ispitanik ima zadatak da, na osnovu date početne situacije i njenog krajnjeg ishoda, zaključi o logičnom sledu događaja prilikom rešavanja određenog interpersonalnog problema, dok se u drugom delu od ispitanika očekuje da navede sopstvene ciljeve za budućnost u različitim oblastima života, kao i korake koji bi vodili ostvarivanju tih ciljeva. Podskalom Psihološka osnaženost utvrđuje se percepcija sopstvene efikasnosti, kontrole događaja i očekivanja ishoda prilikom preduzimanja akcija. Ovu podskaluu čini 16 parova tvrdnji (jedna održava viši, a druga niži nivo percipirane kontrole i samoefikasnosti), a ispitanik ima zadatak da iz svakog para odabere po jednu tvrdnju sa kojom je saglasan. U okviru podskale Samorealizacija, ispituje se razvijenost svesti ispitanika o sopstvenim snagama i ograničenjima, njegov nivo samopoštovanja i prihvatanja sebe. Ova podskala sastoji se od 15 tvrdnji, koje se odnose na različite manifestacije (ne)prihvatanja sebe i sopstvenih potencijala i ograničenja, a zadatak ispitanika je da iskaže svoje slaganje ili neslaganje sa svakom tvrdnjom. Viši rezultati na svim podskalama, kao i viši ukupan skor na Skali (zbir skorova na podskalama), predstavljaju viši nivo razvijenosti samoodređenja i njegovih bazičnih karakteristika. Visoka pouzdanost unutrašnje konzistencije verzije Skale samoodređenja za odrasle osobe ($\alpha = .92$) utvrđena u istraživanju na uzorku od 273 odrasle osobe sa IO (Wehmeyer & Bolding, 1999), dobijena je i na našem uzorku

($\alpha = .94$). Pouzdanost unutrašnje konzistencije utvrđena je i za podskale: Autonomija ($\alpha = .92$), Samoregulacija ($\alpha = .91$), Psihološka osnaženost ($\alpha = .61$) i Samorealizacija ($\alpha = .52$). Ponovljenom primenom Skale samoodređenja na poduzorku od 30 ispitanika, dve nedelje nakon inicijalnog testiranja, utvrdili smo visoku test-retest pouzdanost Skale u celosti ($r = .89$), kao i podskala Autonomija ($r = .84$), Samoregulacija ($r = .90$), Psihološka osnaženost ($r = .88$) i Samorealizacija ($r = .85$).

Vinelandova skala adaptivnog ponašanja – domen Socijalizacija

U cilju utvrđivanja nivoa usvojenosti socijalnih veština ispitanika korišćene su tri podskale nastavničke forme Vinelandove skale adaptivnog ponašanja (Sparrow et al., 2006), koje objedinjene čine domen Socijalizacija. Podskalom Interpersonalni odnosi (23 stavke) utvrđuju se oblici ponašanja koje ispitanik ispoljava u socijalnim interakcijama, podskalom Igra i slobodno vreme (18 stavki) ispituje se u kojoj meri i na koji način ispitanik učestvuje u različitim igrama i slobodnim aktivnostima, dok se u okviru podskale Veštine prilagođavanja (19 stavki) utvrđuje nivo samokontrole ispitanika i njegovo uklapanje u očekivane obrasce ponašanja u različitim socijalnim situacijama. Svaka od stavki u okviru ove tri podskale formulisana je u vidu opisa ponašanja, a zadatak informanta (defektologa ili radnog instruktora) bio je da svakom ponašanju pridruži bročanu vrednost, u zavisnosti od učestalosti ispoljavanja opisanog oblika ponašanja (0 – veoma retko ili nikad, 1 – povremeno, 2 – uvek ili često). Na uzorku od 826 ispitanika sa IO (De Bildt et al., 2005) utvrđena je visoka pouzdanost unutrašnje konzistencije za celinu Socijalizacija ($\alpha = .97$), a ista vrednost Kronbahovog alfa koeficijenta dobijena je i u našem istraživanju. Visoke vrednosti utvrđene su i prilikom ispitivanja pouzdanosti unutrašnje konzistencije podskala: Interpersonalni odnosi ($\alpha = .94$), Igra i slobodno vreme ($\alpha = .94$) i Veštine prilagođavanja ($\alpha = .94$).

Procedura

Istraživanje je realizovano u periodu od decembra 2017. do jula 2018. godine u obrazovnim ustanovama, ustanovama socijalne zaštite i udruženjima. Među ustanovama u kojima je sprovedeno prikupljanje podataka nalaze se: Dom Veternik, Ustanova za decu i mlade Sremčica, Centar za pružanje usluga socijalne zaštite (Kikinda) i Osnovna škola „6. oktobar” (Kikinda), Radni centar škole za osnovno i srednje obrazovanje „Milan Petrović” (Novi Sad). Istraživanje je realizovano i u udruženjima „Živimo zajedno” (Beograd), Asocijaciji za promovisanje inkluzije Srbije (Beograd), udruženju „Plava ptica” (Kula), Društvu za pomoć mentalno nedovoljno razvijenim osobama grada Kikinde i udruženju „Na pola puta” (Pančevo). Procena nivoa razvijenosti samoodređenja realizovana je u vidu individualnog intervjua sa osobama sa IO, dok su za ispitivanje usvojenosti socijalnih veština, odnosno popunjavanje odgovarajuće skale, angažovani informanti (defektolog ili radni instruktor koji radi sa ispitanikom najmanje šest meseci). Testiranja i intervjui realizovani su u ustanovama socijalne zaštite i obrazovnim ustanovama čiji su ispitanici korisnici/učenici i stanovima u kojima žive ispitanici uključeni u stanovanje uz podršku, u zasebnim

prostorijama. Testiranje svakog ispitanika trajalo je između dva i tri sata i realizovano je u dve etape, kako bi se sprečila pojava zamora koji bi mogao da utiče na kvalitet odgovora. Informacije o starosti i nivou intelektualnog funkcionisanja preuzete su iz dosijea ispitanika, u saradnji sa stručnom službom ustanove ili udruženja. Za testiranje ispitanika za potrebe istraživanja i preuzimanje podataka iz dokumentacije prethodno je dobijena saglasnost samog ispitanika (ukoliko nije lišen poslovne sposobnosti) ili njegovih roditelja, odnosno staratelja (ukoliko je ispitanik lišen poslovne sposobnosti). Intervjue i testiranja sproveo je jedan od koautora rada.

Statistička obrada podataka

Prikaz osnovnih statističkih parametara izvršen je uz korišćenje deskriptivnih statističkih mera (minimalna i maksimalna vrednost, aritmetička sredina, standardna devijacija). Za utvrđivanje prisustva statistički značajnih razlika između poduzoraka primenjen je t-test nezavisnih uzoraka, dok je prilikom utvrđivanja značajnosti povezanosti obuhvaćenih varijabli primenjen Pirsonov koeficijent korelacije.

Rezultati

Rezultati procene samoodređenja

Tabela 2

Postignuće ispitanika sa LIO i UIO na Skali samoodređenja i njenim podskalama

Podskala	Nivo IO	N	Min.	Maks.	AS	SD	t(126)	p
Autonomija	LIO	41	23	84	55.29	16.51	3.14	.002
	UIO	87	10	81	45.34	16.86		
Samoregulacija	LIO	41	24	100	70.00	20.29	8.99	< .001
	UIO	87	5	90	35.24	20.47		
Psihološka osnaženost	LIO	41	31	100	71.71	16.55	1.41	.161
	UIO	87	13	100	67.18	17.12		
Samorealizacija	LIO	41	47	100	75.34	13.76	1.19	.235
	UIO	87	13	100	71.92	15.76		
Samoodređenje ukupno	LIO	41	32	85	61.15	14.75	4.30	< .001
	UIO	87	16	82	48.91	15.15		

Rezultati dobijeni primenom Skale samoodređenja ukazuju na razvijenost bazičnih komponenti (autonomije, samoregulacije, psihološke osnaženosti i samorealizacije) i ukupan nivo samoodređenja kod ispitanika obuhvaćenih u uzorku. Vrednosti deskriptivnih statističkih mera za poduzorke osoba sa LIO i UIO date su u Tabeli 2. Iako su prosečne vrednosti za sve

podskale i Skalu u celosti više za poduzorak ispitanika sa LIO, primenom t-testova utvrđeno je da ispitanici sa LIO imaju statistički značajno više skorove od ispitanika sa UIO na podskalama Autonomija ($t = 3.14$, $df = 126$, $p = .002$) i Samoregulacija ($t = 8.99$, $df = 126$, $p < .001$), kao i Skali u celosti ($t = 4.30$, $df = 126$, $p < .001$), dok su postignuća poduzoraka na preostale dve podskale (Psihološka osnaženost i Samorealizacija) ujednačena. Na osnovu utvrđenih kvantitativnih razlika zaključujemo da ispitanici sa LIO imaju viši nivo nezavisnog funkcionisanja, bolju samoregulaciju i viši nivo razvijenosti samoodređenja od ispitanika sa UIO.

Rezultati procene socijalnih vestina

Primenom odabranih podskala Vinelandove skale adaptivnog ponašanja (Sparrow et al., 2006) za utvrđivanje nivoa usvojenosti socijalnih veština, dobijeni su podaci o postignuću ispitanika na podskalama Interpersonalni odnosi, Igra i slobodno vreme i Veštine prilagođavanja, kao i podatak o ukupnom skoruu za domen Socijalizacija (zbir skorova na upotrebljenim podskalama). Vrednosti deskriptivnih statističkih mera, dobijene prilikom ispitivanih socijalnih veština kod poduzoraka ispitanika sa LIO i UIO, date su u Tabeli 3. Dobijeni rezultati ukazuju da ispitanici sa LIO imaju više prosečne skorove na svim podskalama i na nivou ukupnog skora u oblasti socijalnih veština u odnosu na vršnjake sa UIO. Primenom t-testa utvrđeno je da su ispoljene razlike između prosečnih vrednosti poduzoraka statistički značajne, odnosno da ispitanici sa LIO imaju statistički značajno bolje interpersonalne veštine, veštine korišćenja slobodnog vremena i veštine prilagođavanja, kao i generalno bolje socijalne veštine (sve dobijene razlike su statistički značajne na nivou $p < .001$, Tabela 3), u poređenju sa ispitanicima sa UIO.

Tabela 3

Postignuće ispitanika sa LIO i UIO na skali Socijalizacija i njenim podskalama

Podskala	Nivo IO	N	Min.	Maks.	AS	SD	t(126)	p
Interpersonalni odnosi	LIO	41	29	46	40.27	4.59	5.36	< .001
	UIO	87	4	46	33.54	9.63		
Igra i slobodno vreme	LIO	41	20	36	32.63	3.88	4.89	< .001
	UIO	87	2	36	27.20	8.70		
Veštine prilagođavanja	LIO	41	16	38	33.12	4.74	4.83	< .001
	UIO	87	3	38	27.52	8.33		
Socijalizacija ukupno	LIO	41	69	135	106.02	12.34	5.36	< .001
	UIO	87	9	120	88.25	25.13		

Povezanost samoodređenja i socijalnih vestina

Povezanost između rezultata dobijenih na Skali samoodređenja (ukupan skor i skorovi po podskalama) i skorova u domenu Socijalizacija Vinelandove skale (ukupan skor i skorovi po podskalama) utvrđena je selektivno za poduzorke osoba sa LIO i UIO.

U poduzorku ispitanika sa LIO (Tabela 4) utvrđeno je da je nivo razvijenosti samoodređenja statistički značajno pozitivno povezan sa kvalitetom igre i slobodnog vremena ($r = .35, p = .024$) i kvalitetom interpersonalnih odnosa ispitanika ($r = .33, p = .033$). Kada je reč o povezanosti skorova na podskalama, postignuće u domenu autonomije i samoregulacije je statistički značajno pozitivno povezano s kvalitetom slobodnog vremena ispitanika sa LIO (autonomija $r = .32, p = .045$, samoregulacija $r = .37, p = .018$, Tabela 4). Utvrđena je i statistički značajna pozitivna povezanost između psihološke osnaženosti ispitanika i kvaliteta njihovih interpersonalnih odnosa ($r = .39, p = .011$), dok nivo samorealizacije ispitanika nije bio povezan ni sa jednim parametrom za procenu socijalnih vestina. Sve utvrđene statistički značajne korelacije su niskog ranga (u rasponu od .32 do .39), što govori o relativno slaboj povezanosti ispitivanih varijabli. S obzirom na to da dobijene korelacije imaju pozitivan predznak, zaključujemo da je više samoodređenje, kao i njegove pojedine komponente, povezano sa boljim veštinama u oblasti interpersonalnih odnosa i boljom veštinom organizovanja slobodnog vremena ispitanika sa LIO.

Tabela 4

Povezanost samoodređenja i socijalnih vestina kod osoba sa LIO

Skala		Interpersonalni odnosi	Igra i slobodno vreme	Veštine prilagođavanja	Socijalizacija (ukupno)
Autonomija	r	.28	.32	.11	.24
	p	.080	.045	.493	.124
Samoregulacija	r	.29	.37	.21	.31
	p	.062	.018	.194	.053
Psihološka osnaženost	r	.39	.25	.20	.30
	p	.011	.122	.219	.058
Samorealizacija	r	.29	.22	.17	.24
	p	.069	.162	.271	.124
Samoodređenje (ukupno)	r	.33	.35	.16	.30
	p	.033	.024	.313	.059

Rezultati ispitivanja povezanosti samoodređenja i socijalnih vestina kod poduzorka ispitanika sa UIO daju upadljivo drugačiju sliku u odnosu na rezultate dobijene na poduzorku ispitanika sa LIO (Tabela 4). Skorovi ispitanika sa UIO (Tabela 5) na podskalama Autonomija, Samoregulacija, Psihološka osnaženost i Skali samoodređenja u celosti su statistički značajno povezani sa skorovima

na sve tri podskale i ukupnim skorom za domen Socijalizacija (vrednosti p -koeficijenta su niže od .005). Sve utvrđene korelacije su pozitivne i pripadaju niskom ili umerenom rangu (raspon od $r = .30$ do $r = .54$). To ukazuje da je više samoodređenje, posmatrano kroz ukupan skor ili pojedine komponente, povezano s boljim veštinama u domenu interpersonalnih odnosa, organizovanja slobodnog vremena i prilagođavanja i višim ukupnim nivoom socijalnih veština. Rezultat na podskali Samorealizacija nije bio statistički značajno povezan ni sa jednim indikatorom usvojenosti socijalnih veština ispitanika sa UIO.

Tabela 5

Povezanost samoodređenja i socijalnih veština kod osoba sa UIO

Skala		Interpersonalni odnosi	Igra i slobodno vreme	Veštine prilagođavanja	Socijalizacija (ukupno)
Autonomija	r	.50	.54	.36	.50
	p	< .001	< .001	.001	< .001
Samoregulacija	r	.44	.42	.30	.41
	p	< .001	< .001	.005	< .001
Psihološka osnaženost	r	.35	.39	.30	.37
	p	.001	< .001	.005	< .001
Samorealizacija	r	.15	.18	.08	.15
	p	.179	.087	.476	.180
Samoodređenje (ukupno)	r	.50	.54	.36	.50
	p	< .001	< .001	.001	< .001

Diskusija

Rezultati našeg istraživanja ukazali su da postoje statistički značajne razlike u nivou razvijenosti samoodređenja u celosti, ali i pojedinih komponenti samoodređenja (autonomije i samoregulacije) između poduzoraka koji se razlikuju prema nivou intelektualnog funkcionisanja, u korist ispitanika sa LIO. Imajući u vidu nalaze drugih, sličnih istraživanja, ovakvi rezultati mogu se smatrati očekivanim. Utvrđeno je da nivo intelektualnog razvoja predstavlja jedan od najvažnijih prediktora usvojenosti veština samoodređenog ponašanja dece i adolescenata sa IO (McGuire & McDonnell, 2008), kao i da niže intelektualne sposobnosti negativno utiču na kapacitet osoba sa IO za samoodređenje i posledično, na njihov dostignuti nivo samoodređenog ponašanja (Shogren et al., 2007). Naši rezultati ukazali su i da ispitanici sa LIO, u proseku, nezavisnije postupaju u skladu sa sopstvenim željama i preferencijama i u većoj meri donose odluke u skladu sa sopstvenim interesovanjima, nego ispitanici sa UIO. O višoj autonomiji osoba sa LIO, u poređenju sa osobama sa UIO, izveštavaju i autori koji su na uzorku adolescenata sa LIO i UIO utvrdili da ispitanici sa višim koeficijentom inteligencije imaju viši nivo autonomnog ponašanja (McGuire

& McDonnell, 2008), dok se u drugom istraživanju izraženiji intelektualni deficit povezuje sa nižom autonomijom, ispoljenom kroz manjak prilika za odlučivanje o svakodnevnim aktivnostima poput odabira hrane, načina provođenja slobodnog vremena i vremena odlaska na spavanje (Kishi et al., 1988). Značajno bolji uspeh ispitanika sa LIO, u odnosu na ispitanike sa UIO na podskali Samoregulacija, podudaran je sa rezultatima drugih istraživanja koji takođe ukazuju na značajnu pozitivnu povezanost između nivoa usvojenosti veštine samoregulacije učenika sa IO i nivoa njihovog intelektualnog razvoja (Kaljača i Dučić, 2016). Dobijeni rezultat se verovatno može objasniti i karakteristikama ajtema sadržanih u primenjenoj skali. Za rešavanje zadataka u okviru podskale Samoregulacija neophodno je identifikovati ciljeve, planirati aktivnosti i zaključivati o uzrocima i posledicama. Navedene kognitivne aktivnosti zasnivaju se na angažovanju mehanizama egzekutivnih funkcija, za koje je utvrđeno da su uglavnom bolje razvijene kod osoba sa LIO nego kod osoba sa UIO (Memišević & Sinanović, 2014; Schuchardt et al., 2010).

Ispitivanjem socijalnih veština na našem uzorku ispitanika utvrđeno je da odrasle osobe sa LIO postižu statistički značajno bolji uspeh u domenu socijalizacije, u poređenju sa odraslim osobama sa UIO. Ispitanici sa LIO su uspešniji u interpersonalnim odnosima, prilagođavanju na socijalne situacije i u korišćenju slobodnog vremena. Slično našim rezultatima, primenom istog instrumenta, na uzorku odraslih osoba sa LIO i UIO, Đorđević (2016) je utvrdila da na svim podskalama i skali Socijalizacija u celosti ispitanici sa LIO imaju bolja postignuća. Značajna pozitivna veza između nivoa intelektualnog funkcionisanja i razvijenosti socijalnih veština utvrđena je i na uzorku nešto mlađih ispitanika (prosečan kalendarski uzrast 16,85 godina) sa UIO (Dučić et al., 2018). U osnovi boljih socijalnih veština osoba sa LIO, u odnosu na osobe sa UIO, mogle bi biti razvijenije komunikacione pragmatske sposobnosti osoba sa LIO (Đorđević, 2016), bolje razvijena veština samoregulacije (Dučić et al., 2018; Kaljača i Dučić, 2016), kao i nivo razvijenosti radne memorije, koja se u jednoj studiji (Dučić et al., 2018) izdvojila kao značajan prediktor socijalnih veština i pri kontroli uticaja nivoa intelektualnog funkcionisanja. Jedno od objašnjenja moglo bi se zasnivati i na uticaju teorije uma, čiji nivo usvojenosti kod osoba sa IO uglavnom odgovara njihovom mentalnom uzrastu (Đorđević i sar., 2017) i za koju je utvrđeno da doprinosi kvalitetnijim socijalnim interakcijama, višoj socijalnoj odgovornosti (Fiasse & Nader-Grosbois, 2012) i višoj ukupnoj socijalnoj kompetenciji osoba sa IO (Thirion-Marissiaux & Nader-Grosbois, 2008). Naš rezultat, koji se odnosi na bolje korišćenje slobodnog vremena osoba sa LIO u odnosu na osobe sa UIO, saglasan je sa nalazima drugih domaćih i inostranih studija. Na primer, Kaljača i saradnici (2014) su utvrdili da deca sa LIO u većoj meri i nezavisnije participiraju u socijalnim i rekreativnim aktivnostima nego deca sa UIO, dok Soliš i saradnici (Solish et al., 2010) navode da učenici koji imaju teže oblike ometenosti znatno manje učestvuju u slobodnim

aktivnostima. Jedan od razloga slabijeg učešća u rekreativnim aktivnostima je verovatno nedostatak veština potrebnih za uspešno organizovanje slobodnog vremena, poput socijalnih veština (Askari et al., 2015; Oates et al., 2011), više autonomnosti u odnosu na roditelje i druge odrasle osobe (Kaljača et al., 2019), bolje razvijene radne memorije (Dučić et al., 2018). Interesantan je nalaz prema kome niži nivo obrazovanja, kao i nezaposlenost roditelja, pozitivno koreliraju s kvalitetom učešća dece sa IO u rekreativnim i socijalnim aktivnostima (Kaljača i sar., 2014), a iste varijable uticale su na identičan način na bolju usvojenost teorije uma drugog reda kod dece sa LIO školskog uzrasta (Brojčin i sar., 2014). Autori navedenih istraživanja pretpostavljaju da roditelji koji imaju više slobodnog vremena mogu da pruže veću podršku svojoj deci u angažovanju u rekreativnim i socijalnim aktivnostima, kao i da oni kroz svakodnevni intenzivan kontakt sa detetom podsticajno deluju na razvoj teorije uma. Ako se ima u vidu doprinos teorije uma socijalnoj kompetenciji pojedinca, što je već istaknuto u prethodnom delu teksta, bilo bi značajno, u nekom budućem istraživanju, obuhvatiti istovremeno ove varijable i utvrditi značajnost i način njihovog uticaja na kvalitet socijalnog razvoja osoba sa IO, pa posredno i na njihovo samoodređenje.

Prilikom ispitivanja povezanosti između nivoa usvojenosti socijalnih veština i nivoa razvijenosti samoodređenja utvrđene su određene sličnosti, ali i razlike, između dva poduzorka. U poduzorku ispitanika sa LIO autonomija, samoregulacija i ukupno samoodređenje bili su statistički značajno pozitivno povezani s kvalitetom slobodnog vremena, dok su psihološka osnaženost i ukupno samoodređenje bili pozitivno povezani s kvalitetom interpersonalnih odnosa ispitanika. Za poduzorak osoba sa UIO utvrđeno je da je viši nivo socijalnih veština (na nivou ukupnog skora i na nivou svakog od domena) statistički značajno povezan sa višom autonomijom, samoregulacijom, psihološkom osnaženošću i ukupnim samoodređenjem ispitanika. Na osnovu navedenih rezultata može se uočiti da je u oba poduzorka viši nivo samoodređenja utvrđen kod ispitanika koji su uspešniji u interpersonalnim odnosima i bolje organizuju svoje slobodno vreme. Tragajući za objašnjenjem ovakve povezanosti, možemo se pozvati na navode pojedinih autora koji su utvrdili da se veštine samoodređenog ponašanja razvijaju u okviru odnosa sa prijateljima (Brown & Klute, 2003, prema Vinoski et al., 2016) i da rekreativne aktivnosti predstavljaju pogodan kontekst za učvršćivanje recipročnih prijateljstava između osoba s ometenošću i osoba TP (Green et al., 1995). Nadalje, angažovanje osoba sa IO u pojedinim rekreativnim aktivnostima može rezultirati i usvajanjem određenih znanja i veština (radnih, interpersonalnih, praktičnih), što posledično ima pozitivan uticaj na osećaj ličnog zadovoljstva, vrednosti, ponosa i većeg samopouzdanja (Patterson & Pegg, 2009), a upravo ove karakteristike odlikuju samoodređene osobe. Viši nivo znanja i veština i veće poverenje u sopstvene sposobnosti, stečeni kroz socijalne i rekreativne aktivnosti, verovatno ohrabruju osobe sa IO da realizuju

svakodnevne aktivnosti na osnovu sopstvenih izbora, odluka i preferencija. U prilog ovoj pretpostavci govori utvrđena pozitivna povezanost između nivoa autonomije i kvaliteta interpersonalnih odnosa u poduzorku ispitanika sa UIO, kao i nivoa autonomije i organizovanosti slobodnog vremena kod oba poduzorka. Slično našim rezultatima, koji ukazuju na pozitivnu povezanost između postignuća u domenu organizacije slobodnog vremena i efikasnosti samoregulacije u oba poduzorka, u jednom istraživanju sprovedenom na uzorku adolescenata i odraslih osoba sa LIO i UIO utvrđeno je da je vreme provedeno u rekreativnim aktivnostima prediktor postignuća ispitanika na podskali Samoregulacija Skale samoodređenja (McGuire & McDonnell, 2008). U cilju razumevanja dobijene povezanosti važno je napomenuti da su u istraživanju pomenutih autora, ali i u našem istraživanju, ispitivanjem načina provođenja slobodnog vremena u najvećoj meri bile obuhvaćene rekreativne aktivnosti koje se realizuju u interakciji sa drugim osobama. Moguće je da upravo takav tip rekreativnih aktivnosti, gde je za učestvovanje potrebno poštovati pravila, sačekati red, saradivati ili prilagoditi ponašanje drugoj osobi ili grupi, pogoduje razvoju samoregulacije.

Prema dobijenim rezultatima u našem istraživanju, postignuće u oblasti samorealizacije ni u jednom poduzorku nije bilo povezano s postignućem u oblasti socijalnih veština. Imajući u vidu da se samospoznaja osobe zasniva na evaluaciji te osobe od za nju važnih osoba, potkrepljenju iz okruženja i pripisivanju značenja sopstvenom ponašanju (Wehmeyer, 1995), moglo se očekivati da svest ispitanika o sopstvenim snagama i ograničenjima i njihov nivo samopoštovanja i prihvatanja sebe (obuhvaćeni podskalom Samorealizacija) budu povezani s njihovim kvalitetom socijalizacije. Moguće je da je ova povezanost izostala zbog specifičnosti socijalnog okruženja naših ispitanika i socijalnih interakcija u kojima učestvuju i uvežbavaju socijalne veštine. Naime, većina naših ispitanika, nezavisno od tipa stanovanja, stupa gotovo isključivo u interakciju sa drugim osobama s ometenošću, članovima osoblja i članovima porodice. Takav ograničen socijalni milje predstavlja zajednički imenitelj za najveći deo našeg uzorka i potencijalno posreduje u odnosu između socijalnih veština i samorealizacije ispitanika.

U našem istraživanju je u poduzorku osoba sa UIO utvrđeno da ispitanici koji imaju viši nivo usvojenosti socijalnih veština (ukupan skor na skali Socijalizacija) imaju i više samoodređenje. Povezanost između ovih koncepata vidljiva je i na nivou utvrđenih pozitivnih statistički značajnih korelacija između sva tri domena socijalnih veština i tri komponente samoodređenja (s izuzetkom samorealizacije). Ovi rezultati poklapaju se s nalazima drugih istraživača, prema kojima nivo usvojenosti socijalnih veština utiče na kapacitet za samoodređeno ponašanje, kao i na dostupnost prilika za ispoljavanje samoodređenih oblika ponašanja kod adolescenata sa IO (Carter et al., 2009). Druga grupa autora utvrdila je da što su bolje socijalne veštine osobe sa IO,

ona je spremnija da nezavisnije vrši izbore, obavlja svakodnevne aktivnosti i učestalije izražava svoje želje, misli i osećanja (Nota et al., 2007). Kada je reč o mehanizmu povezanosti socijalnih veština i samoodređenja, pretpostavka je da bolje socijalne veštine pomažu osobama sa IO da, u određenom socijalnom okruženju, slobodnije izraze svoje želje, potrebe i interesovanja i ponašaju se u skladu sa njima, uspešnije prilagode ponašanje situaciji u nastojanju da postignu željene ciljeve i češće traže podršku u situacijama kada im je neophodna da bi te, samostalno izabrane ciljeve, i ostvarili. Iako osoba poseduje određene socijalne veštine i opšte principe aktivnosti, to ne znači da je u mogućnosti da usvojeno znanje i primeni na adekvatan način. Za izbor određenog tipa strategije, kontrolu ponašanja i eventualne modifikacije koje bi omogućile prilagođavanje postupaka koji su prikladni za dati kontekst i trenutak, neophodno je angažovanje viših mentalnih procesa. Interpersonalne veštine unapređuju se kroz iskustvo i povratne informacije (integrisane verbalne i neverbalne informacije) koje osoba prima iz socijalne sredine u odnosima sa drugima. Nadalje, moguće je da su bolje razvijene socijalne veštine kod pojedinca sa IO ishod i pozitivnijeg i bogatijeg socijalnog iskustva, stečenog u kompetentnije ostvarenim socijalnim interakcijama (Hargie, 2011), što može doprineti njihovom većem ličnom samopouzdanju, boljoj samoeфикаsnosti i psihološkoj osnaženosti, što zajedno čini osnov razvoja samoodređenja.

Suprotno očekivanjima, u poduzorku osoba sa LIO ukupan skor na skali Socijalizacije nije bio povezan ni sa jednom komponentom samoodređenja, kao ni s ukupnim skorom na skali Samoodređenja. Uz to, u poduzorku osoba sa LIO utvrđen je veoma mali broj statistički značajnih korelacija između bazičnih komponenata samoodređenja i domena socijalnih veština. Tumačenje rezultata nameće pitanje zbog čega se obrasci povezanosti razlikuju između poduzoraka, odnosno zbog čega je samoodređenje čvršće povezano sa socijalnim veštinama kod osoba sa UIO, nego kod osoba sa LIO. Moguće je da kod osoba sa LIO, s obzirom na to da su prisutni blaži deficiti u socijalnim veštinama u odnosu na grupu sa UIO, izraženija socijalna inicijativa, kao i dostupnost upotrebe raspoloživih socijalnih kapaciteta, odnosno češće manifestovanje socijalne kompetentnosti u različitim kontekstima, uključujući i samoodređeno ponašanje. Takav tip aktivizma podrazumeva izbor potrebnih strategija, kontrolu i modifikaciju ponašanja, odnosno angažovanje viših mentalnih procesa (Hargie, 2011). Na taj način se, u operativnom smislu, težište važnosti prebacuje s pukog posedovanja određenih socijalnih znanja i veština na sposobnosti planiranja, inhibicije, radne memorije, pa se može pretpostaviti da medijatorska uloga generalno egzekutivnih sposobnosti više dolazi do izražaja kod osoba sa LIO. Na prediktivan značaj ovih sposobnosti za ukupno samoodređenje ili komponente samoodređenja ukazano je i u nekim ranijim studijama (Nader-Grosbois & Lefèvre, 2011; Stancliff et al., 2000, prema Nota et al., 2007). U našem poduzorku ispitanika sa LIO utvrđeno je

da veštine prilagođavanja nisu povezane sa samoodređenjem. Oblici ponašanja obuhvaćeni podskalom Veštine prilagođavanja podrazumevaju usklađivanje sopstvenog ponašanja sa socijalnim normama, očekivanjima, potrebama i ponašanjem drugih ljudi u okruženju. Navedeni oblici ponašanja mogli bi se čak u određenoj meri smatrati nesaglasnim s pojedinim oblicima samoodređenog ponašanja, kao što su postupanje u skladu sa ličnim željama, potrebama i interesovanjima, postavljanje ličnih ciljeva i zastupanje sopstvenih interesa (Wehmeyer & Schalock, 2001), koji ne moraju uvek biti usklađeni sa željama i očekivanjima socijalnog okruženja. Moguće je da iz tog razloga viši nivo prilagođenog ponašanja osoba sa LIO ne doprinosi statistički značajno višem nivou razvijenosti samoodređenja.

Zaključak

Sumirajući dobijene rezultate, može se zaključiti da osobe sa LIO u odnosu na osobe sa UIO imaju viši nivo samoodređenja i bolje usvojene socijalne veštine, kao i da su ove dve varijable u ispitivanim uzorcima značajno i pozitivno povezane, pri čemu intenzitet dobijenih korelacija nije ujednačen. U poduzorku osoba sa UIO povezanost između socijalnih veština i samoodređenja je intenzivnija, dok rezultati za poduzorak osoba sa LIO pre govore u prilog povezanosti samo pojedinih komponenti samoodređenja i indikatora usvojenosti socijalnih veština ili posredne povezanosti ova dva koncepta.

Značaj ovog istraživanja ogleda se u tome što je prvo u našoj sredini u kome je ispitivano samoodređenje kod osoba sa LIO i UIO. Dalji koraci u istraživanju odnosa samoodređenja i socijalnih veština mogli bi biti usmereni u pravcu ispitivanja interakcijskog efekta ovih varijabli sa potencijalno posredujućim varijablama u njihovom međusobnom odnosu. Ulogu tih varijabli mogli bi imati hronološki uzrast, nivo adaptivnog funkcionisanja, razvijenost egzekutivnih funkcija, dostupnost izbora ili tip stanovanja, za koje je ranijim istraživanjima utvrđeno da koreliraju sa nivoom razvijenosti samoodređenja ili pojedinih komponenti samoodređenja (Arellano & Peralta, 2013; Kozma et al., 2009; Nader-Grosbois & Lefèvre, 2011; Robertson et al., 2001; Wehmeyer & Bolding, 2001). Implikacije za praksu, koje proizilaze iz dobijenih rezultata, pre svega bi se odnosile na potrebu za uvažavanjem nivoa i specifičnog profila samoodređenja i socijalnih veština kod osoba sa LIO i UIO, kao i različitih obrazaca povezanosti ovih varijabli u dva poduzorka, prilikom planiranja programa za unapređenje samoodređenja i socijalnih veština kod ove populacije. Ograničenje ovog istraživanja ogleda se u nemogućnosti zaključivanja o kauzalnim odnosima između nivoa usvojenosti socijalnih veština i nivoa razvijenosti samoodređenja, na osnovu primenjene metodologije.

Literatura

- American Psychiatric Association. APA (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Author.
- Arellano, A., & Peralta, F. (2013). Self-determination of young children with intellectual disability: Understanding parents' perspectives. *British Journal of Special Education*, 40(4), 175-181. <https://doi.org/10.1111/1467-8578.12037>
- Askari, S., Anaby, D., Bergthorson, M., Majnemer, A., Elsabbagh, M., & Zwaigenbaum, L. (2015). Participation of children and youth with autism spectrum disorder: A scoping review. *Review Journal of Autism and Developmental Disorders*, 2(1), 103-114. <https://doi.org/10.1007/s40489-014-0040-7>
- Brojčin, B., Glumbić, N., i Đorđević, M. (2014). Usvojenost teorije uma kod dece i adolescenata s lakom intelektualnom ometenošću. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 13(1), 11-34. <https://doi.org/10.5937/specedreh13-5428>
- Buha Đurović, N. i Gligorović, M. (2009). Problemi u ponašanju kod dece sa lakom intelektualnom ometenošću. U D. Radovanović (Ur.) *Istraživanja u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji* (str. 145-160). Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Carter, E. W., Lynne Lane, K. L., Cooney, M., Weir, K., Moss, C. K., & Machalicek, W. (2013). Parent assessments of self-determination importance and performance for students with autism or intellectual disability. *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*, 118(1), 16-31. <https://doi.org/10.1352/1944-7558-118.1.16>
- Carter, E. W., Owens, L., Trainor, A. A., Sun, Y., & Sweden, B. (2009). Self-determination skills and opportunities of adolescents with severe intellectual and developmental disabilities. *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*, 114(3), 179-192. <https://doi.org/10.1177/019874291103600202>
- Carter, E. W., Trainor, A., Owens, L., Sweden, B., & Sun, Y. (2010). Self-determination prospects of youth with high-incidence disabilities: Divergent perspectives and related factors. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 18(2), 67-81. <https://doi.org/10.1177/0885728809344332>
- Chou, Y. C., Wehmeyer, M. L., Palmer, S. B., & Lee, J. (2017). Comparisons of self-determination among students with autism, intellectual disability, and learning disabilities: A multivariate analysis. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 32(2), 124-132. <https://doi.org/10.1177/1088357615625059>
- De Bildt, A., Serra, M., Luteijn, E., Kraijer, D., Sytema, S., & Minderaa, R. (2005). Social skills in children with intellectual disabilities with and without autism. *Journal of Intellectual Disability Research*, 49(5), 317-328. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2005.00655.x>
- DeJong, G. (1979). Independent living: From social movement to analytic paradigm. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 60(10), 435-446.
- Dučić, B., Gligorović, M., & Kaljača S. (2018). Relation between working memory and self-regulation capacities and the level of social skills acquisition in people with moderate intellectual disability. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 31(2), 296-307. <https://doi.org/10.1111/jar.12385>
- Đorđević, M. (2016). Profil pragmatičkih sposobnosti odraslih osoba sa intelektualnom ometenošću [doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu]. NaRDuS. http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/4222?locale-attribute=sr_RS

- Dorđević, M., Glumbić, N., i Arsenić, I. (2017). Odnos između komunikaciono-pragmatskih sposobnosti i teorije uma kod osoba sa intelektualnom ometenošću – pregled istraživanja. *Beogradska defektološka škola*, 23(2), 23-35.
- Fiasse, C., & Nader-Grosbois, N. (2012). Perceived social acceptance, theory of mind and social adjustment in children with intellectual disabilities. *Research in Developmental Disabilities*, 33(6), 1871-1880. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2012.05.017>
- Field, S., Martin, J., Miller, R., Ward, M., & Wehmeyer, M. (1998). *A practical guide for teaching self-determination*. Council for Exceptional Children, CEC Publications.
- Garrels, V., & Granlund, M. (2018). Measuring self-determination in Norwegian students: Adaptation and validation of the AIR Self-Determination Scale. *European Journal of Special Needs Education*, 33(4), 466-480. <https://doi.org/10.1080/08856257.2017.1342420>
- Green, F. P., Schleien, S. J., Mactavish, J., Benepe, S. (1995). Nondisabled adults' perceptions of relationships in the early stages of arranged partnerships with peers with mental retardation. *Education & Training in Mental Retardation & Developmental Disabilities*, 30(2), 91-108.
- Hargie O. (2011). *Skilled interpersonal communication: Research, theory and practice* (5th ed.). Routledge.
- Kaljača, S., Cvijetić, M., i Dučić, B. (2014). Participacija osoba sa intelektualnom ometenošću u rekreativnim i socijalnim aktivnostima. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 13(2), 173-193. <https://doi.org/10.5937/specedreh13-6495>
- Kaljača, S., i Dučić, B. (2016). Odnos veštine samoregulacije i školskog uspeha kod učenika sa lakom i umerenom intelektualnom ometenošću. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 15(1), 23-42. <https://doi.org/10.5937/specedreh15-9530>
- Kaljača S., Dučić, B., & Cvijetić, M. (2019). Participation of children and youth with neurodevelopmental disorders in after-school activities. *Disability and Rehabilitation*, 41(17), 2036-2048. <https://doi.org/10.1080/09638288.2018.1457092>
- Kishi, G., Teelucksingh, B., Zollers, N., Park-Lee, S., & Meyer, L. (1988). Daily decision-making in community residences: A social comparison of adults with and without mental retardation. *American Journal on Mental Retardation*, 92, 430-435.
- Kozma, A., Mansell, J., & Beadle-Brown, J. (2009). Outcomes in different residential settings for people with intellectual disability: A systematic review. *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*, 114(3), 193-222. <https://doi.org/10.1352/1944-7558-114.3.193>
- Martorell, A., Gutierrez-Recacha, P., Pereda, A., & Ayuso-Mateos, J. L. (2008). Identification of personal factors that determine work outcome for adults with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 52(12), 1091-1101. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2008.01098.x>
- McGuire, J., & McDonnell, J. (2008). Relationships between recreation and self-determination for adolescents and young adults with disabilities. *Career Development for Exceptional Individuals*, 31(3), 154-163. <https://doi.org/10.1177/0885728808315333>
- Memišević, H., & Sinanović, O. (2014). Executive function in children with intellectual disability - the effects of sex, level and aetiology of intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 58(9), 830-837. <https://doi.org/10.1111/jir.12098>
- Mumbardó-Adam, C., Shogren, K. A., Guàrdia-Olmos, J., & Giné, C. (2017). Contextual predictors of self-determined actions in students with and without intellectual disability. *Psychology in the Schools*, 54(2), 183-195. <https://doi.org/10.1002/pits.21987>
- Nader-Grosbois, N., & Lefèvre, N. (2011). Self-regulation and performance in problem-solving using physical materials or computers in children with

- intellectual disability. *Research in Developmental Disabilities*, 32(5), 1492-1505. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2011.01.020>
- Nota, L., Ferrari, L., Soresi, S., & Wehmeyer, M. (2007). Self-determination, social abilities and the quality of life of people with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 51(11), 850-865. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2006.00939.x>
- Oates, A., Bebbington, A., Bourke, J., Girdler, S., & Leonard, H. (2011). Leisure participation for school-aged children with Down syndrome. *Disability and Rehabilitation*, 33, 1880-1889. <https://doi.org/10.3109/09638288.2011.553701>
- Patterson, I., & Pegg, S. (2009). Serious leisure and people with intellectual disabilities: Benefits and opportunities. *Leisure Studies*, 28(4), 387-402. <https://doi.org/10.1080/02614360903071688>
- Pennell, R. L. (2001). Self-determination and self-advocacy: Shifting the power. *Journal of Disability Policy Studies*, 11(4), 223-227. <https://doi.org/10.1177/104420730101100404>
- Robertson, J., Emerson, E., Hatton, C., Gregory, N., Kessissoglou, S., Hallam, A., & Walsh, P. N. (2001). Environmental opportunities and supports for exercising self-determination in community-based residential settings. *Research in Developmental Disabilities*, 22(6), 487-502. [https://doi.org/10.1016/S0891-4222\(01\)00085-3](https://doi.org/10.1016/S0891-4222(01)00085-3)
- Schuchardt, K., Gebhardt, M., & Mäehler, C. (2010). Working memory functions in children with different degrees of intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 54(4), 346-353. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2010.01265.x>
- Schalock, R. L., Bonham, G. S., & Verdugo, M. A. (2008). The conceptualization and measurement of quality of life: Implications for program planning and evaluation in the field of intellectual disabilities. *Evaluation and Program Planning*, 31(2), 181-190. <https://doi.org/10.1016/j.evalprogplan.2008.02.001>
- Seong, Y., Wehmeyer, M. L., Palmer, S. B., & Little, T. D. (2015). A multiple-group confirmatory factor analysis of self-determination between groups of adolescents with intellectual disability or learning disabilities. *Assessment for Effective Intervention*, 40(3), 166-175. <https://doi.org/10.1177/1534508414565043>
- Shogren, K. A., Kennedy, W., Dowsett, C., Garnier Villarreal, M., & Little, T. D. (2014). Exploring essential characteristics of self-determination for diverse students using data from NLTS2. *Career Development and Transition for Exceptional Individuals*, 37(3), 168-176. <https://doi.org/10.1177/2165143413486927>
- Shogren, K. A., Shaw, L. A., Raley, S. K., & Wehmeyer, M. L. (2018). Exploring the effect of disability, race-ethnicity, and socioeconomic status on scores on the self-determination inventory: Student report. *Exceptional Children*, 85(1), 10-27. <https://doi.org/10.1177/0014402918782150>
- Shogren, K. A., Wehmeyer, M. L., Palmer, S. B., Soukup, J. H., Little, T. D., Garner, N., & Lawrence, M. (2007). Examining individual and ecological predictors of the self-determination of students with disabilities. *Exceptional Children*, 73(4), 488-510. <https://doi.org/10.1177/001440290707300406>
- Shogren, K. A., Wehmeyer, M. L., Shaw, L. A., Grigal, M., Hart, D., Smith, F. A., & Khamsi, S. (2018). Predictors of self-determination in postsecondary education for students with intellectual and developmental disabilities. *Education and Training in Autism and Developmental Disabilities*, 53(2), 146-159.
- Smith, K. R., & Matson, J. L. (2010). Social skills: Differences among adults with intellectual disabilities, co-morbid autism spectrum disorders and epilepsy. *Research in Developmental Disabilities*, 31(6), 1366-1372. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2010.07.002>

- Solish, A., Perry, A., & Minnes, P. (2010). Participation of children with and without disabilities in social, recreational and leisure activities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 23(3), 226-236. <https://doi.org/10.1111/j.1468-3148.2009.00525.x>
- Sparrow, S., Cicchetti, D., & Balla, D. (2006). *Vineland Adaptive Behavior Scales - Classroom Edition* (2nd ed.). Pearson Assessments.
- Spence, S. H., Donovan, C., & Brechman-Toussaint, M. (1999). Social skills, social outcomes, and cognitive features of childhood social phobia. *Journal of Abnormal Psychology*, 108(2), 211-221. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.108.2.211>
- Thirion-Marissiaux, A. F., & Nader-Grosbois, N. (2008). Theory of mind and socio-affective abilities in disabled children and adolescents. *Alter*, 2(2), 133-155. <https://doi.org/10.1016/j.alter.2008.02.003>
- Vinoski, E., Graybill, E., & Roach, A. (2016). Building self-determination through inclusive extracurricular programs. *Teaching Exceptional Children*, 48(5), 258-265. <https://doi.org/10.1177/0040059915626127>
- Walker, H. M., Calkins, C., Wehmeyer, M. L., Walker, L., Bacon, A., Palmer, S. B., Jesien, G., Nygren, M., Heller, T., Gotto, G., Abery, B., & Johnson, D. (2011). A social-ecological approach to promote self-determination. *Exceptionality*, 19(1), 6-18. <https://doi.org/10.1080/09362835.2011.537220>
- Wehmeyer, M. L. (1995). *The Arc's Self-Determination Scale: Procedural guidelines*. Arc of the United States.
- Wehmeyer, M. L. (1999). A functional model of self-determination: Describing development and implementing instruction. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 14(1), 53-61. <https://doi.org/10.1177/108835769901400107>
- Wehmeyer, M. L., & Bolding, N. (1999). Self-determination across living and working environments: A matched-samples study of adults with mental retardation. *Mental Retardation*, 37(5), 353-363. [https://doi.org/10.1352/0047-6765\(1999\)037<0353:SA LAWE>2.0.CO;2](https://doi.org/10.1352/0047-6765(1999)037<0353:SA LAWE>2.0.CO;2)
- Wehmeyer, M. L., & Bolding, N. (2001). Enhanced self-determination of adults with intellectual disability as an outcome of moving to community-based work or living environments. *Journal of Intellectual Disability Research*, 45(5), 371-383. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2788.2001.00342.x>
- Wehmeyer, M. L., & Kelchner, K. (1995). *The Arc's Self-Determination Scale*. The ARC of the United States.
- Wehmeyer, M. L., & Metzler, C. A. (1995). How self-determined are people with mental retardation? The National Consumer Survey. *Mental Retardation*, 33(2), 111-119.
- Wehmeyer, M. L., & Palmer, S. B. (1997). Perceptions of control of students with and without cognitive disabilities. *Psychological Reports*, 81(1), 195-206. <https://doi.org/10.2466/pr0.1997.81.1.195>
- Wehmeyer, M. L., & Palmer, S. B. (2003). Adult outcomes for students with cognitive disabilities three-years after high school: The impact of self-determination. *Education and Training in Developmental Disabilities*, 38(2), 131-144.
- Wehmeyer, M. L., & Schalock, R. L. (2001). Self-determination and quality of life: Implications for special education services and supports. *Focus on Exceptional Children*, 33(8), 1-16. <https://doi.org/10.17161/fec.v33i8.6782>

Relation between self-determination and social skills in people with mild and moderate intellectual disability

Marija M. Cvijetić^a, Svetlana S. Kaljača^b, Nenad P. Glumbić^b

^a *University of Novi Sad - Faculty of Education in Sombor, Sombor, Serbia*

^b *University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation, Belgrade, Serbia*

Introduction. Self-determination of people with intellectual disability has been the subject of a large number of foreign studies in recent decades, while in our country this topic is insufficiently researched. Studies indicate that the manifestation of self-determined behavior can be influenced by various personal factors, including social skills. *Objective.* The aim of this study was to determine the significance of the relation between the level of self-determination in people with mild and moderate intellectual disability and their social skills. The sample included 128 subjects with mild and moderate intellectual disability, of both sexes, aged 21 to 58 years ($M = 33.77$, $SD = 9.27$). *Methods.* Self-determination was assessed using the Self-Determination Scale, while social skills data were collected using three subscales (the Socialization domain) of Vineland Adaptive Behavior Scale. *Results.* The results showed that persons with mild intellectual disability had a statistically significant higher overall level of self-determination and social skills, compared to persons with moderate intellectual disability. Statistically significant correlation between the level of self-determination and the level of social skills, observed through total scores on the used instruments, was found for the sub-sample of persons with moderate intellectual disability, but not for the sub-sample of persons with mild intellectual disability. Identified patterns of correlation between individual components of self-determination and domains of social skills indicated the specifics of the relation between these two concepts for each sub-sample. *Conclusion.* The obtained results indicate the need for detailed study of the levels and profiles of self-determination and social skills in persons with different levels of intellectual disability, as well as for careful interpretation of the correlation of the examined variables.

Keywords: self-determination, persons with mild intellectual disability, persons with moderate intellectual disability, social skills, choice

PRIMLJENO: 06.05.2020.

PRIHVAĆENO: 11.07.2020.